

Grundtvig og rigsdagstalerne

Jens Lei Wendel-Hansen

Som led i udgaven *Grundtvigs Værker* udgiver Center for Grundtvigforskning for første gang Grundtvigs samlede rigsdagstaler i kommenteret form. Skønt Grundtvigs politiske virke siden hans død i 1872 har haft en vis offentlig interesse – ikke mindst som følge af politiske aktørers interesse i at få Grundtvig på sin side – er politikerens Grundtvig stadig et underbelyst forskningsfelt. Med afsæt i en præsentation af arbejdet med *Rigsdagstidende* som udgivelse i *Grundtvigs Værker* fremstiller denne artikel en foreløbig skitse af Grundtvig som politiker og politisk taler.

Den 26. november 2022 skrev leder af Grundtvigs Skoletjeneste Rasmus Skovgaard Matthiesen og redaktør for *Højskolebladet* Sofie Buch Hoyer i et indlæg i *Kristeligt Dagblad* følgende:

Vi er af den overbevisning, at havde han levet i dag, ville Grundtvig have pakket rygsækken og rejst til Qatar. For at tiljuble det danske landshold, når de løb på banen for at forsvare de rød-hvide farver. For i pauserne at nærme sig vip-logerne på stadion i forsøget på at komme i dialog med Fifa-bosserne og alle dem med magt over slutrunden.

Og så ville han mellem kampene opsøge lokalbefolkningen og migranter på gader og stræder for at tale medbestemmelse og demokrati med dem. Han ville ganske enkelt ikke have kunnet holde sig væk fra en verdensbegivenhed med så mange vigtige samfundsspørgsmål på spil. Til det var han for stædig en frihedsforkæmper. (Matthiesen og Hoyer 2022, 10)

Man kan meningsfuldt stille spørgsmålet, hvorfor det er relevant, hvorvidt Grundtvig havde deltaget som tilskuer ved mændenes fodbold-VM i Qa-

tar i 2022, men ikke desto mindre er dette indlæg kendetegnende for en særlig måde, man i Danmark bruger Grundtvig på. Grundtvig er i tidens løb blevet taget til indtægt for mange forskellige politiske standpunkter, og det har været en dansk folkeforeteelse, siden han døde i 1872 (Wendel-Hansen 2022a, 12; Møller 2019, 11-12, 16).

Grundtvig var også selv politiker. Han var medlem af Den Grundlovgivende Rigsforsamling fra 6. november 1848 til 5. juni 1849, medlem af Folketinget fra 4. december 1849 til 4. august 1852, fra 26. februar 1853 til 27. maj 1853 og fra 2. juni 1854 til 14. juni 1858 samt medlem af Landstinget fra 23. juni 1866 til 18. oktober 1866. I denne periode holdt han en række taler i parlamentet i sin egenskab af folkevalgt.

Til trods for både den politiske interesse for Grundtvig og det historisk berettigede i at dykke ned i Grundtvigs politiske karriere er politikeren Grundtvig imidlertid ikke fra et videnskabeligt perspektiv et velundersøgt emne.

Den interesse, der unægtelig var for Grundtvigs politiske karriere i årene omkring hans død i 1872, var uløseligt forbundet med en politisk kamp for hans eftermæle og fandt sit udtryk i sådanne udgivelser som Vilhelm Birkedals *Grundtvigianismen og Det forenede Venstre* fra 1870 og N. Lindbergs *Grundtvigs politiske Stade* fra 1876. Sidstnævnte var et hårdnakket svar på Frederik Hammerichs i 1875 udgivne *Grundtvig og det forenede Venstre*. Hammerich havde i sin bog hævdet, at det var umuligt at få den idealistiske Grundtvig til at passe ind i en praktisk politisk virkelighed, mens Lindberg gennem noget dristige paralleller til Grundtvigs egen tid som politiker argumenterede for, at Grundtvig i tidens skærpede forfatningskonflikt ville have stillet sig på Det forenede Venstres side (Hammerich 1875, 51; Lindberg 1876, IV, 2-4).

Den ophøjelse af Grundtvig til nationalklenodie, som allerede var begyndt i Grundtvigs sidste leveår, og som denne diskussion i sig selv både trak på og bidrog yderligere til ved overhovedet så kraftfuldt at ville tage patent på Grundtvigs politiske arv, satte også visse begrænsninger for, hvordan hans politiske virke kunne behandles i historiske fremstillinger. Både F. Rönnings og Niels Neergaards repræsentation af Grundtvig som politiker i deres forskelligartede værker tog således klart farve af at skulle passe ind i et venstrenarrativ, hvilket kompromitterer en ellers markant og

gennemgående nøgternhed hos begge forfattere (Rønning 1913, 131-160; Neergaard 1892, 376, 385, 412, 416-417).¹

Senere videnskabelige skildringer har dermed også skullet kæmpe på denne baggrund af en politiseret erindring om politikeren Grundtvig, og fokus har i høj grad været på Grundtvigs holdninger som politiker. Det har haft to følger for forskningslitteraturen:

For det første har forskere, der har beskæftiget sig med Grundtvigs politiske karriere, i meget høj grad fokuseret på tiden i Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49, formodentlig fordi denne periode ventes at give en kondenseret indsigt i Grundtvigs politiske samfundssyn. Således begrænser både Kaj Thanings og Erik Møllers artikler i *Grundtvig Studier* fra hhv. 1949 og 1950 samt Claus Bjørns posthumt udgivne *Grundtvig som politiker* fra 2007 sig til denne periode (Thaning 1949, Møller 1950 og Bjørn 2007). Også i Poul Dams bog *Politikeren Grundtvig* skrevet i anledning af 200-året for Grundtvigs fødsel har Grundtvigs opfattelse af begivenhederne i 1848 og hans deltagelse i Den Grundlovgivende Rigsforsamling det største fokus, mens det resterende i høj grad optages af en anden principiel debat: om grundlovsrevisionen i 1866 (Dam 1983). Denne tendens er for så vidt ikke ny: De eneste to uddrag af *Rigsdagstidende*, der er medtagne i Holger Begtrup's *Udvalgte Skrifter*, er to taler fra landstingssamlingen i 1866 (Begtrup 1909, 567-575). I Georg Christensen og Hal Kochs *Værker i Udvalg* medtages dog, foruden den ene af disse taler fra 1866, også en tale fra Folketinget i 1855, men igen netop en tale om Grundloven, nemlig hvor Grundtvig taler imod indskrænkningen af Junigrundloven, som dermed kan ses som en del af samme billede (Christensen og Koch 1948, 445-468).

Den korte behandling af politikeren Grundtvig i Anders Holms *Grundtvig – En introduktion* fra 2019 fokuserer dels på Grundtvigs engagement i Den Grundlovgivende Rigsforsamling, dels på hans foregående politiske engagement, navnlig i debatten om religionsfrihed (Holm 2019, 158).

En lille, men væsentlig undtagelse herfra er juraprofessor Poul Andersens nedskrevne festforelæsning fra 1939, der behandler hele Grundtvigs politiske virke, men hvor fokus er lagt på Grundtvigs politiske standpunk-

¹ Hos Rønning f.eks. opgivelsen af stænderforfatningen (134-135) og hans tilslutning til almindelig valgret (151). Begge standpunkter er diskutabile.

ter med sammenligninger til Andersens egen samtid (Andersen 1940, 23, 28, 39, 47, 53-54).

Den anden konsekvens, erindringsbehandlingen efter Grundtvigs død lader til at have haft på forskningen, er, at man har beskæftiget sig meget med hans holdninger, mindre med hans ageren, og dermed også succes eller fiasko, som politiker. Således er omdrejningspunktet for Tine Damsholts artikel i *Grundtvig Studier* fra 1995 og Jes Fabricius Møllers artikel samme sted fra 2015 ikke Grundtvigs virke som politiker, men snarere overordnet hhv. Grundtvigs forfatningssyn og Grundtvigs betydning for flere af de politiske elementer, han ofte får æren for. Møller inddrager kun parlamentariske taler i Den Grundlovgivende Rigsforsamling, Damsholt slet ikke hans parlamentariske taler (Damsholt 1995; Møller 2015).

De mangler, jeg selv har set behov for at afhjælpe i denne forbindelse, er på denne baggrund dels at give en fremstilling af Grundtvigs politiske virke i sin helhed og dermed også den oversete folketingsperiode 1850-58, dels at fokusere på hans praktiske ageren, ikke mindst som politisk taler, i Rigsdagen.

Mit fokus har for det første været på Grundtvig som praktisk politiker, hvilket har ledt mig til at konkludere, at Grundtvig, i hvert fald i den første halvdel af sit politiske virke, optrådte kværuletantisk og med større fokus på det idealistiske end det realpolitiske, hvorfor hans konkrete politiske bidrag også var begrænsede (Wendel-Hansen 2022b, 138, 148-151; Wendel-Hansen 2024, 44).

For det andet har jeg i højere grad, end det tidligere i forskningen har været tilfældet, baseret mine analyser af ikke mindst Grundtvigs forfatningssyn på de parlamentariske taler bragt i *Rigsdagstidende* – også i andre dele af Grundtvigs politiske virke end Den Grundlovgivende Rigsforsamling (Wendel-Hansen 2023, 123, 124, 127).

Det forskningsmæssige formål med udgivelsen af samtlige Grundtvigs parlamentariske taler på *Grundtvigs Værker* er således at få øget fokus på Grundtvigs politiske virke både tidsmæssigt og emnemæssigt for at kunne lave en overordnet skildring af Grundtvig som praktisk politiker, hvad angår både form og indhold.

Med denne artikel er det min hensigt at gøre det klart, hvordan udgivelsen af *Rigsdagstidende* kan bidrage til dette formål samt at give en foreløbig skitse af Grundtvig som politisk taler i den tidlige del af hans politiske karriere.

Rigsdagstidende som kilde og som del af *Grundtvigs Værker*

Med udgivelsen af Grundtvigs parlamentariske taler bliver et kildemateriale til forståelsen af Grundtvigs virke tilgængeligt, som ellers har været vanskeligt at finde for den, der ikke er øvet i at benytte *Rigsdagstidende*. Både beretningen fra Den Grundlovgivende Rigsforsamling og *Rigsdagstidende* er tilgængelig på nettet,² men til trods for både registre og supplerende opslagsværker kan det være svært både at finde frem til Grundtvigs taler og, ikke mindst, at forstå sammenhængen af langt størstedelen af de taler, hvor Grundtvig, i sagens natur, taler ind i en konkret politisk og debatmæssig sammenhæng med den grad af indforstået sprogbrug, som enten samtiden, sagen eller debatten dikterer.

Gennem udgivelsen på *Grundtvigs Værker* bliver talerne ikke bare adskilt fra de øvrige taler i tidenden. Et omfattende kommenteringsarbejde gør også, at de forskellige indlæg bliver sat ind i den historiske, politiske og debatmæssige sammenhæng, der er nødvendig, for at læseren kan få noget ud af talerne.

Dertil kommer, at udgivelsen undtagelsesvist her bringer taler, som de med stor sandsynlighed faktisk er blevet hørt af tilhørerne. Det kan man ikke på samme måde være sikker på ved de af Grundtvig selv udgivne prædikener og øvrige taler, da disse gennem større eller mindre redaktionsproces er endt, som Grundtvig ønskede, at de skulle fremstå. Med et lidt kækt udtryk er vi kort sagt meget tæt på at høre Grundtvig *unplugged*.

I skrivende stund er talerne fra Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49 og den første folketingssamling i foråret 1850 udgivne, mens der arbejdes på udgivelsen af den anden folketingssamling 1850-51.

Grundtvigs og alle de andre taler i de parlamentariske forsamlinger, han var medlem af, er gengivet i trykt form i *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* og *Rigsdagstidende* (for nemheds skyld i denne artikel under ét benævnt *Rigsdagstidende*). De dækker henholdsvis forhandlingerne i Den

² *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* er tilgængelig på <https://tekster.kb.dk/text/jura-texts-g01-root> (bd. 1) og <https://tekster.kb.dk/text/jura-texts-g02-root> (bd. 2). *Rigsdagstidende* er tilgængelig på <https://www.folketingstidende.dk/da/e-folketingstidende>. Derudover er visse af de af Grundtvigs rigsdagstaler, der fungerer som selvstændige udsagn i centrale debatter, i ukommenteret form udgivet på hjemmesiden <https://www.dansketaler.dk/> som led i digitaliserings- og indsamlingsprojektet *Danske Taler*.

Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49 og forhandlingerne fra 1850 og frem. Det er stenografiske beretninger, og det vil sige, at de er nedskrevne med stenografi og derefter renskrevet.

Sådanne stenografiske beretningers fokus var den korrekte gengivelse af den enkelte parlamentariske forsamlings forhandlinger og dermed de enkelte debatindlæg, og det er altså et forsøg på en sådan gengivelse af Grundtvigs taler, som bliver udgivet i *Grundtvigs Værker*. En sådan tidende havde hjemmel i forsamlingernes forretningsorden, i Den Grundlovgivende Rigsforsamling formuleret i § 31 på følgende måde: "Rigsdagens Forhandlinger trykkes i en særegen Rigsdagstidende, hvis Ordning overlades Formanden og Sekretererne" (*Beretning* 1848-49, anhanget, VIII).

Formålet med tidenden var således at få nedskrevet debatten, hvorimod den ikke var autoritativ, når det gjaldt afstemningsresultaterne. Det var derimod protokollen, som agerede beslutningsreferat og ligeledes blev forestået af forsamlingens valgte sekretærer (*Beretning* 1848-49, anhanget, V).

Hvor de af forsamlingen valgte embedsmænd, formand og sekretærer, altså agerede redaktion, blev selve nedskrivningen forestået af et professionelt stenografkorps. Forsamlingen, både Den Grundlovgivende Rigsforsamling og Rigsdagens to kamre, var fysisk indrettet, så medlemmerne sad i to hestesko, den ene inde i den anden, og ud for hesteskoenes åbning var formandsstolen. Foran denne, inde i den inderste hestesko, sad stenograferne ved et rundt bord. Det var praktisk, eftersom alle medlemmer talte fra deres pladser, og dermed sad stenograferne næsten lige tæt på dem allesammen.

Rummet må dog have været rimelig kaotisk, og det må have påvirket stenografernes arbejde til trods for deres gode placering og dermed også gengivelsernes kvalitet. Midt i det infernalske rod, der må have været af papirer og raslen med samme i den i øvrigt relativt lille højesteretssal på det andet Christiansborg, har medlemmerne desuden formodentlig bevæget sig regelmæssigt rundt i salen for bedre at kunne høre den enkelte taler. Det sandsynliggøres yderligere af, at der er regelmæssige undskyldninger i debatten for, at man ikke har hørt, hvad et givent medlem har sagt. Grundtvig selv blev således kendt for at vandre op og ned ad gulvet mellem bordene, mens han lejlighedsvist gjorde tilråb til den talende, hvilket tidenden i øvrigt også af og til vidner om (*Morgenposten* 28. maj 1851, 4).

Oven i dette var også i Den Grundlovgivende Rigsforsamling den hæmsko, at stenografkorpset bestod af nordmænd under ledelse af Norges første uddannede stenograf, Hans Koefoed Paludan, der netop i 1848 havde gennemgået og færdiggjort denne uddannelse i Stockholm. Danmark havde på daværende tidspunkt ingen egentlig stenografisk tradition (Kraft 1863, 488; Olsen 1949, 291-292). Der kan således have været visse sproglige eller, om man vil, dialektmæssige barrierer, selv om stenograferne angiveligt satte en ære i at kunne stenografere, uanset hvilket sprog der blev talt på.³

På positivsiden tæller dog netop også, at der tydeligvis har været en høj grad af professionalismisme blandt stenografstanden. Den ledende skikkelse i det norske stenografkorps i Den Grundlovgivende Rigsforsamling, som også fortsatte som chef for stengrafkorpset i den første folketingssamling, stiftsoverretsprokurator Hans Koefoed Paludan, forestod efterfølgende foruden en anden fra korpset, den danske cand.phil. David Dessau, kurser for danske stenografaspiranter, som skulle danne grundlag for et stenografkorps for den kommende danske Rigsdag – et så ihærdigt udført projekt, at Dessau kunne begynde sit kursus i auditoriet på Borchs Kollegium kun en uge efter Grundlovens underskrivelse (*Den til Forsendelse...* 9. juni 1849, 1.). Ud af 100 studerende holdt de 16 ud hele kurset igennem (*Fædrelandet* 30. januar 1850, 1). I en artikelserie i *Fædrelandet* fra slutningen af januar 1850 beskrev Paludan desuden indgående de forskellige arbejdsmetoder og gav den nyligt samlede Rigsdags stenografkorps gode faglige råd med på vejen (*Fædrelandet* 30. januar 1850, 1-2; *Fædrelandet* 1. februar 1850, 1, og *Fædrelandet* 2. februar 1850, 1). Paludan blev i øvrigt i 1857 chef for det norske Stortings stenografkorps, da Stortinget begyndte at stenografere deres forhandlinger.

Der er, som ved alle beretninger, også i *Rigsdagstidendes* tilfælde, forbehold, der skal tages i forbindelse med den videnskabelige brug af dem, og man kan meningsfuldt stille spørgsmål ved relevansen af, at Grundtvigs rigsdagstaler i udgivelsen *Grundtvigs Værker* er repræsenteret i *Rigsdagstidendes* version – foruden de steder, hvor Grundtvig egenhændigt bringer dem, f.eks. i tidsskriftet *Danskeren*.

³ Jf. den afsluttende anekdote i *Fædrelandet* 1. februar 1850, 1, om den fransktalende stenograf, der blev sendt til Kongeriget Sardinien som stenograf uden at kunne italiensk.

Der findes en del andre kilder til Grundtvigs rigsdagstaler end bare de stenografiske beretninger i *Rigsdagstidende*. Her er udkastene til visse taler i Grundtvig-arkivet på Det Kongelige Bibliotek og resumeer af enkelte taler i avisreferaterne i dagene efter afholdelsen af de væsentligste. Dertil kommer dagbogsnotater, erindringer og lignende fra folk, der har hørt en eller flere af talerne.

De udkast, der ligger i Grundtvig-arkivet, er efter alt at dømme skrevet af Grundtvig som en art øvelse i at samle tanker før en tale og ligger således tættest på Grundtvigs motiv med at holde talen, som det stod for ham i hans lønkammer. Datoangivelsen øverst på størstedelen af udkastene lader til at referere til den dato, Grundtvig regnede med at skulle holde den, for som oftest er den afholdt på den dato, men lejlighedsvist er den først blevet afholdt på en senere dato – formodentlig fordi forhandlingerne er trukket ud.⁴

Udkastene er næppe på noget tidspunkt blevet direkte brugt til at afholde talen, da der indtil omkring 1940 var forbud mod at afholde taler med manuskript uden formandens tilladelse, og på Grundtvigs tid er forbuddet formodentlig blevet strengt opretholdt (Thorsen 1947, 173). I hvert fald blev i Den Grundlovgivende Rigsforsamling et medlem irettesat for at benytte et skriftligt forlæg i afholdelsen af sin tale (*Beretning* 1848-49, 1885).

Omvendt lod lederen af stenografkorpset i Den Grundlovgivende Rigsforsamling, H.K. Paludan, til at være af den opfattelse, at der fandtes “udarbejdede skrevne Foredrag”, som med fordel kunne udleveres til stenografen, efter talen var afholdt (*Fædrelandet* 2. februar 1850, 1). Steen Johansen har i registranten over Grundtvig-arkivet tilsyneladende været nidkær med at påpege det, når et udkast afveg i større eller mindre grad fra den tale, der er trykt i *Rigsdagstidende*.⁵ Jeg har ikke selv endnu foretaget en systematisk undersøgelse af udkastene i forhold til de afholdte taler,

⁴ Det gælder f.eks. følgende fascikler i Grundtvig-arkivet: 375.10 (dateret 20. december 1848, afholdt 21. december 1848); 375.28 (dateret 19. april 1849, afholdt 20. april 1849); 376.10 (dateret 13. maj 1850, afholdt 14. maj 1850).

⁵ Som eksempler kan nævnes, at ved fascikel 375.7 i Grundtvig-arkivets registrant noterer Steen Johansen således: “På tryk er talen betydeligt længere end dette korte ms.” Ved fascikel 375.20 således: “Heraf er de 2 første sider ms. til tale 6. februar 1849, tr. sp. 1439. De 2 sidste sider udgør en tale senere på samme møde: sp. 1441.”

men den overensstemmelse, der lader til at være, kan hidrøre fra klassisk mnemoteknik eller overdragelse af et udkast til stenograferne, så talen formmæssigt fremstod klarere, hvilket dog er rene gæt. Det var desuden muligt for den enkelte taler på eget initiativ at få nedskrivningen forelagt, inden den blev trykt, men det er ikke klart, i hvor stor grad der blev gjort brug af denne ordning, endsigte hvor ofte Grundtvig gjorde brug af den.⁶

Avisreferaterne ligger tættere på den enkelte tale i tid. Talens møde med offentligheden sker, i det øjeblik den bliver holdt, og det er i reglen i medlemmernes efterfølgende debat (eller mangel på samme) om talens indhold og i de i presselogen tilstedeværende korrespondenters eventuelle videregivelse af og debat om talen i dagspressen, at talens receptionshistorie begynder.

Det nummer af *Rigsdagstidende*, der indeholdt den givne tale, er formodentlig udkommet, et par uger efter at den enkelte tale har været afholdt, og på det tidspunkt var receptionshistorien for længst påbegyndt.

Fra en kildekritisk historievitenskabelig betragtning er en stor del af forskellen, at vi med førstetrykkene af Grundtvigs værker, f.eks. *Kirkens Gienmæle* fra 1825, i denne forbindelse har at gøre med et levn. Givet at trykket er ægte, er der tale om, at det alene i sin eksistens har værdi. Det var det tryk, der mødte offentligheden, og hvis receptionshistorie bl.a. indeholder en injuriersag fra teologiprofessor H.N. Clausen, der så medførte, at Grundtvig blev pålagt forhåndscensur.

Det er næppe *Rigsdagstidende* som levn, de fleste læsere vil være interesserede i, men *Rigsdagstidende* som beretning – som kilde til den faktisk afholdte tale. Her ligger, som nævnt, avisreferaterne ved deres udgivelse tættere på i tid, men omvendt er ikke alle Grundtvigs taler refereret i aviserne, og desuden er det gjort overfladisk og lejlighedsvist med tendens. De stenografiske beretningers ophav, de stenografiske notater, er derimod noteret ned i taleøjeblikket med det professionelle formål for øje at få talen så nøjagtig ned på papir som muligt.

Desuden ligger både manuskripter og referater dog uden for formålet med udgivelsen *Grundtvigs Værker*, fordi de ikke lever op til kriteriet at

⁶ Dette blev antaget tilladt af H.K. Paludan i *Fædrelandet* 2. februar 1850, 1, og ekspliciteret af formanden J.F. Schouw i Den Grundlovgivende Rigsforsamling. *Beretning* 1848-49, sp. 1172.

være trykt med Grundtvigs samtykke, men er dette i så fald gældende for gengivelserne i *Rigsdagstidende*?

I Johnny Kondrups forslag til retningslinjer for udgivelsen *Grundtvigs Værker* fra marts 2008 blev der lagt op til, at Grundtvigs taler i Rigsdagen, som trykt i *Rigsdagstidende*, skulle være en del af udgaven. Det gør Kondrup ud fra den betragtning, at der med talerne i *Rigsdagstidende* er tale om “trykte værker (eller tekster), som er blevet til på baggrund af Gr.s mundtlige foredrag, men ført i pennen og givet i trykken af andre [og] som Gr. menes at have fået forelagt til korrektur og i princippet godkendt”.

Men *Rigsdagstidendes* gengivelser lever kun halvvejs op til Johnny Kondrups kriterium. Grundtvig har ikke som sådan hverken enkeltvis eller *en masse* fået gengivelserne regelmæssigt forelagt til godkendelse på anden måde, end at det stod alle medlemmer frit for at gennemse referatet, inden det kom i trykken.

Beslutningen om, hvad der blev udgivet, blev imidlertid taget af tingets sekretariat, der dermed også kunne afvise forslag til ændringer.

Grundtvigs accept af, at talerne blev udgivne, er kun til stede for så vidt, at principperne for tidendens sammensætning og udgivelse var fastlagt i forretningsordenen, og dem accepterede Grundtvig stiltiende at være underordnet ved at sidde i Rigsdagen.

Dog er der en vis tendens til i rettelseslisterne i tidenden, at de berører den samme talers indlæg, og det forekommer derfor også ligetil at formode, at disse rettelser kommer fra taleren selv. Det sker således i Grundtvigs tilfælde, at der tilføres en længere række af ord.⁷

Det kan, kort sagt, ikke afvises, at der er andre versioner end *Rigsdagstidendes*, der lejlighedsvist er mere i overensstemmelse med den faktisk afholdte tale. Alt andet lige må gengivelsen i *Rigsdagstidende* være den, der pga. det professionelle motiv til nøjagtig gengivelse ligger tættest op ad den tale, som Grundtvig faktisk har holdt, og de væsentlige indsigelser, han selv måtte have haft at gøre mod gengivelsen i *Rigsdagstidende*, f.eks. i *Danskeren*, bliver i sagens natur også udgivet på *Grundtvigs Værker* til oplysning og for den enkelte læser.

⁷ Se f.eks. rettelse *Rigsdagstidende* 1850, Forhandlingerne paa Folkethinget, sp. 7224 til sp. 7057.

Rigsdagstalerne på *Grundtvigs Værker*

Alle forbehold til trods er *Rigsdagstidendes* gengivelse af Grundtvigs rigsdagstaler dermed en unik udgivelse, der giver et bredt indblik i et hjørne af det grundtvigske landskab, der i nogen grad har været efterladt i skyggen, nemlig Grundtvigs politiske engagement.

Men arbejdet med tilgængeliggørelsen af *Rigsdagstidende* er ikke gjort med udskillelsen af Grundtvigs taler fra de øvrige, og den løses heller ikke til fulde med den vanlige kommentering og opmærkning i *Grundtvigs Værker*, som skal gøre teksten forståelig for en nutidslæser ved at forklare ord, der ikke findes i *Den Danske Ordbog*, eller uddybende forklare personer, steder, mytiske væsener eller udtryk. En sådan behandling ville alene skabe en samling af taler, hvor enkelte tilsyneladende kan stå selv, mens læseren i andre tilfælde kan have svært ved at forstå talen, fordi læseren ikke kender sammenhængen.

Selv de tilsyneladende forståelige taler nødvendiggør en forklaring for, at de kan forstås på egne præmisser, men i mange tilfælde er kontekst simpelthen nødvendig for at forstå talens indhold. For eksempel vil følgende kommentar fra Grundtvigs side formodentlig give anledning til en række spørgsmål hos læseren:

“Grundtvig: Jeg vil blot ganske kort anmærke, at da den ærede Forslagsstiller erklærede, at vi aldeles ikke maatte spørge om, enten vi kunde udrede det, vi love, eller ikke, saa forandrer det dog ikke det Allermindste i Sagens naturlige og nødvendige Forhold, da det jo altid gjælder, at om man aldrig saa stærkt forpligter sig til Umuligheder, kan man dog ikke opfylde dem.” (*Rigsdagstidende 1850*, Forhandlingerne paa Folkethinget, sp. 5250)

Hvilken sag tales der om? Hvem er forslagsstilleren? Og hvilke umuligheder er det, hvem forpligter sig til?

Dette forsøges på *Grundtvigs Værker* løst ved til de første ord, typisk “Grundtvig:” at knytte en realkommentar, dvs. en kommentar, der forklarer sammenhængen. I det nævnte tilfælde:

Fortsat andenbehandling af C.E. Fengers forslag til lov om krigsinvalider, specifikt Grundtvigs subsidiære forslag til §§ 7-11. Fenger er

gået i rette med Grundtvig og har påpeget, at han ser invalideerstatningen som lige så uløseligt tilknyttet krigen som udgifter til kugler og bomber, og at en afklaring af, hvad man har råd til at betale i den forbindelse, ikke kan vente til en opgørelse efter krigen, jf. tidenden (sp. 5249).

Det står dermed klart for læseren, at det, Grundtvig har gerådet sig ud i, er en diskussion om et slags loft over, hvad staten samlet set magter at udbetale som erstatning til krigsinvalidere, og så fordele det mellem dem, mens C.E. Fengers forslag går ud på, at man må fastsætte, hvad invaliderne har krav på nu og her, hvor de, mens krigen raser, har brug for det, og anse dette som et udgiftsmæssigt vilkår.

Eksemplet henleder opmærksomheden på et andet forhold, og det er, at Grundtvig også stiller forslag i forsamlingen. De bringes ligeledes i *Grundtvigs Værker*, og det samme gør forslagens skæbne ved afstemning, tilbagetrækning, eller hvordan det ellers kan foregå.

Derudover er udgivelsen klart inddelt efter møde og dato, så man som læser får et kronologisk overblik. Det giver muligheden for også at spore tidslige sammenfald med andre udgivelser og begivenheder, hvilket ikke mindst er givende i forhold til Grundtvigs samtidige kommentering på rigsdagsforhandlingerne i *Danskeren*, hvis numre tilsvarende er dateret på *Grundtvigs Værker*.⁸

Normalt lægges førstetrykket af Grundtvigs udgivelser ud på *Grundtvigs Værker* fuldstændigt i faksimile. Hvad angår rigsdagstalerne udlægges samtlige af siderne af *Rigsdagstidende* fra de møder, hvor Grundtvig taler, i indscannet form. Det giver læseren mulighed for at se sammenhængen, Grundtvig taler i. Ellers kan der henvises til <https://www.folketingstidende.dk/da/e-folketingstidende>, hvor samtlige mødereferater i *Rigsdagstidende* er tilgængelige.

⁸ Således *Danskeren* fra 1848: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/22779/0#>; *Danskeren* fra 1849: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/25136/0#>; *Danskeren* fra 1850: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/28360/0#>; *Danskeren* fra 1851: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/29851/0#>.

Grundtvig som politisk taler

Grundtvig var på mange måder en atypisk rigsdagsmand. Som nævnt var han som politiker en kværlant, og det kom f.eks. til udtryk ved, at han, i hvert fald i den tidlige del af sin politiske karriere, stillede rimelig mange ændringsforslag, som i mange tilfælde fik en miserabel opbakning, uden at Grundtvig af den grund så noget behov for at trække dem tilbage, og han udstillede dermed sit nederlag den ene gang efter den anden (Wendel-Hansen 2022b, 136-140).

Han holdt sig desuden ikke i ro. En skildring fra 1851 beskriver Grundtvigs regelmæssige optræden i Rigsdagen på den måde, at han vedvarende var i bevægelse og gik frem og tilbage imellem stolerækkerne. Han udfordrede desuden konstant forretningsordenen ved at gøre tilråb til den talende. Rummet, som først Den Grundlovgivende Rigsforsamling og siden Folketinget havde sæde i, var på den ene side stort nok til, at for mange lyde fra forskellige retninger øgede forvirringen og informationstabet kendeligt, og på den anden side så lille, at det må have været til almindelig gene, at Grundtvig var på konstant vandring, navnlig når medlemmerne lod til at udvikle den praksis, at man rykkede sig hen imod den, der talte (*Morgenposten* 28. maj 1851, 4).⁹

Men som politisk taler var han sig bevidst om, hvilken genre den parlamentariske tale var, og underlagde sig i høj grad genren og formede den i sit eget billede.

I sit første rigtige indlæg i Den Grundlovgivende Rigsforsamling den 8. november 1848 præsenterede Grundtvig håbet for sit fremtidige parlamentariske virke på følgende måde: “[J]eg maatte ønske i dag med mine første Ord langt fra at vække, nei, meget mere at dæmpe Frygten for lange eller mange Taler om Ingenting” (*Beretning* 1848-49, 255).

Skønt dette også kan læses som en udiplomatisk stikpille til hans kolleger, er det ikke uden interesse, at Grundtvig i høj grad faktisk synes at leve op til sine egne krav til sin gerning. Grundtvig talte generelt relativt kort og koncist. Mens akademikere generelt kunne tale meget længe, er

---

⁹ Praksis med at rykke rundt i salen beskriver Edvard Brandes noget senere i Brandes 1889, 1. Det synes dog rimeligt at antage, at det næppe var et nyt tiltag i 1889.

det indtrykket, at Grundtvig kun yderst sjældent taler i et kvarter eller derover.

Et af de bedre eksempler i denne retning er Grundtvigs reaktion, da medlemmet H.P. Hansen kom ind på det spørgsmål, om de tidligere slaveejere på De Vestindiske Øer efter Peter von Scholtens frigivelse af slaverne skulle have erstatning for mistet ejendom, nu regeringen hidtil havde erkendt slaver som sådanne.

Grundtvig gjorde det kort og fyndigt og kan klare sin afklaring af spørgsmålet på otte linjer i den stenografiske beretning:

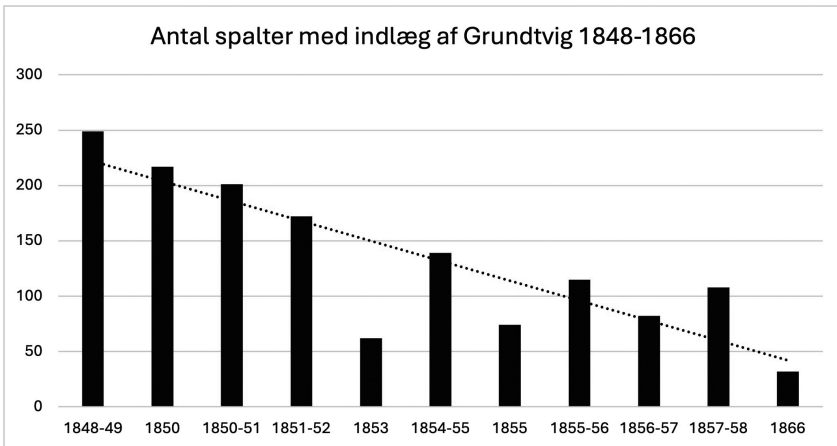
Grunden, hvorfor jeg i dette Øieblik udbeder mig Forsamlingens Opmærksomhed, er blot den, at da ogsaa jeg hører til dem, som virkede det Lidet, de kunde, herhjemme til Neger-slaveriets Ophævelse paa de dansk-vestindiske Øer, saa kan jeg ikke undlade at modsige, hvad der ved denne Forespørgsel gjentagende er bleven yttret, at det skulde erkjendes, at man virkelig kan have fuld Eiendomsret over sine Medmennesker, hvilket jeg derfor her i mit eget og, jeg skulde troe, i alle Menneskevenners Navn protesterer imod. (Beretning 1848-49, 461-462)

De to længste taler, Grundtvig holdt i Den Grundlovgivende Rigsforsamling, har formodentlig varet et kvarter eller lidt derover, og de havde begge som deres emne Rigsdagens sammensætning (*Beretning* 1848-49, 1926-1930, 2269-2273). Dette var et centralt emne i forsamlingens forhandlinger, men ikke noget, Grundtvig i høj grad synes at have næret interesse for. Noget egentlig konsistent synspunkt nåede han da heller ikke frem til (Wendel-Hansen 2023, 129-134). Det er dog formodentlig forsamlingens engagement i emnet, der gjorde, at han følte det fornødent også selv at mene noget om det.

Til gengæld talte han hyppigt, i hvert fald i begyndelsen af samlingerne, mens frekvensen synes at være dalende igennem samlingerne. Dette er i øvrigt også en tendens, man kan se bekræftet i Grundtvigs samlede politiske karriere.

Ligesom den enkelte samling alt andet lige gik fra det principielle i sagerens første fremsættelse mod pragmatiske forhandlinger og kompromisforslag, var tendensen i Grundtvigs politiske virkeperiode også, at fra de principielle spørgsmåls intensitet i Den Grundlovgivende Rigsforsamling

og de første folketingssamlinger, hvor Grundloven og dens paragraffer skulle gives liv, blev det mere og mere praktisk politisk hverdag, og der er en del, der tyder på, at dette sidste ikke tiltalte Grundtvig nær så meget. Tages der udgangspunkt i antallet af spalter i *Rigsdagstidende*, hvor Grundtvig er noteret for at sige noget, fremkommer denne tendens:

Der er mange metodiske problemer med denne graf,¹⁰ men som del af denne foreløbige skitse af en politisk taler giver den indtryk af et dalende engagement fra Grundtvigs side.

At det kunne hænge sådan sammen, at de principielle spørgsmåls dalende tilstedeværelse også førte til, at Grundtvigs politiske engagement tabte højde, bekræftes af, at Grundtvigs taler generelt har en idealistisk tone. Dette falder fint sammen med, at Grundtvigs politiske virke var præget i højere grad af et forsvar for, hvad Grundtvig anså for sandheden, snarere end arbejdet mod politiske kompromiser (Wendel-Hansen 2022b, 138, 140, 149).

Det samme billede får man, når man betragter de udvalg, Grundtvig stiller op til. De giver alle Grundtvig anledning til at gøre overordnede ideologiske betragtninger.

¹⁰ Grafen forholder sig bl.a. ikke til, 1) hvor meget Grundtvig er tilskrevet på den enkelte spalte, 2) at der er forskel på spaltestørrelsen i *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* og *Rigsdagstidende*, og 3) at der er markant forskel på længden af samlingerne.

I den første folketingssamling, forårssamlingen 1850, blev Grundtvig valgt til tre udvalg: indfødsretsudvalget, udvalget til behandling af lovforslaget om pressens brug og udvalget til behandling af lovforslag om ordningen af bagernæringen i København.

Hvor det ved de to førstnævnte udvalg nok relativt let kan indsnes, hvad Grundtvig havde at byde ind med fra sit idealistiske repertoire – appellen hhv. til den nationale enhed og til trykkefriheden – vil det tredje nok vække mere undren. Men hans taler i forbindelse med dette lovforslag giver et klart indtryk af, at dette emne har ansporet et af de principper, som Grundtvig mest ubetinget forfægtede i sine politiske skrifter og taler: forsørgelsesfriheden.¹¹ Han kunne præsentere selv så praktisk en sag som bagererhvervets forhold i København i maleriske vendinger:

[...] jeg mener kun paa den simpleste Maade, at Regjeringen, som jo vistnok bør sørge for, at Folketinget i Hovedstaden, og fremfor Alt Fattigfolk –, at de have Brød til saa godt Kjøb, som det kan leveres, og at de ogsaa have det, om de end ikke have givet sig under Fattigvæsenet; jeg mener simpelthen, at den skulde lukke Porten op for Brødet. (*Rigsdagstidende* 1850; Forhandlingerne paa Folkethinget, 2013)

Grundtvigs talte sprog i de parlamentariske forsamlinger afveg i nogen grad fra hans trykte. Brugen af mytologiske eller bibelske billeder, som kan fylde meget i hans trykte værker, er ikke nær så hyppigt til stede i hans parlamentariske taler. I hele Den Grundlovgivende Rigsforsamling har jeg noteret to bibelske referencer og tre mytologiske,¹² i hele den første folketingssamling i foråret 1850 to bibelske og ingen mytiske.¹³ Når han bruger bibelske billeder i parlamentariske taler, får man desuden også indtryk af, at det snarere er som kilde til sproglig blomster eller som følge af hans fags sproglige påvirkning end egentlig indholdsgivende brug. For eksempel: “[J]eg bekjender reent ud min Tro, at Staten [...] er [...] til for

¹¹ Det ligger uden for denne artikels formål at uddybe dette, men jeg henviser til Wendel-Hansen 2023, 127.

¹² *Beretning* 1848-49, sp. 1886 (Markusevangeliet 2, 27) og 3069 (Johannesevangeliet 18, 36), hhv. sp. 493, 1001 (begge Holger Danske) og 2497 (Regnar Lodbrog).

¹³ *Rigsdagstidende 1850*, Forhandlingerne paa Folkethinget, sp. 2011 (Matthæusevangeliet 19, 19) og 5170 (1. Mosebog 41, 3-4).

Menneskenes Skyld, og Mennesket ikke til for Statens [...]” (*Beretning* 1848-49, 1886). Allusionen til Markusevangeliets kapitel 2, vers 27, om sabbatten virker i højere grad til at være brugt som sproglig formel end meningsgivende parafrase. Det har virket fængende, men har ikke inddraget et religiøst element i debatten.

Hvor Grundtvig imidlertid forbliver sig selv lig, er i den flittige brug af danske ordsprog i sine taler. Her har jeg noteret 24 i Den Grundlovgivende Rigsforsamling (*Beretning* 1848-49, 319, 416, 495, 808, 809, 920, 1001, 1433, 1887, 1927, 1928, 1929, 2127 (to stk.), 2128, 2203 (to stk.), 2270, 2276, 2592, 2607, 2879, 3069, 3535) og 19 i forårssamlingen 1850 (*Rigsdagstidende* 1850, Forhandlingerne paa Folkethinget, 49, 225, 226, 432, 1184, 1698, 1853, 1855, 1972, 2166, 2184, 2199, 2898, 3010, 3424, 3427, 4275, 4691, 4692).

Det interessante ved denne i høj grad ubalancerede fordeling mellem bibelske og mytiske referencer på den ene side og danske ordsprog på den anden er, at den kan tolkes som Grundtvigs accept, på hans egne præmisser, af den parlamentariske tale som genre. I det praktiske politiske arbejde var ordsprogene formodentlig fra Grundtvigs perspektiv relevante som udtryk for folkedybets sunde fornuft og dermed det grundlag, hvorpå man nødvendigvis måtte bygge praktiske politiske ordninger, hvis de skulle have håb om varighed.

Det mytiske indholds sparsomhed, og i de tre nævnte tilfælde i øvrigt ikke fra mytologien, men fra sagnlitteraturen i form af Ragnar Lodbrog og Holger Danske, kan læses som Grundtvigs tilsidesættelse af mytologien pga. dens manglende relevans i en praktisk politisk diskussion. Inddragelsen af mytologien som udtryk for et overordnet nordisk filosofisk verdenssyn, som Grundtvig så det, ville nok have forekommet lidt vel voldsomt, hvis ikke på Grundtvig, så i hvert fald på tilhørerne.

Mere fremmed var Grundtvigs politiske taleform dog heller ikke fra hans øvrige sproglige udtryk, end at der i Grundtvigs parlamentariske taler er en del klassikere, som også kendes fra hans skrevne sprog. Således står Grundtvig i Den Grundlovgivende Rigsforsamling for halvdelen af anvendelserne af variationer over ordet “soleklar”.

I den parlamentariske forsamling var Grundtvig ikke bare principiel, men også praktisk tilhænger af en ubegrænset taleret. Generelt kritisk over for den spændetrøje, “Snørliv”, Grundtvig fandt forretningsordenen at

være, satte han vedvarende spørgsmålstegn ved de begrænsede muligheder for at komme til orde.

Grundtvig blev kendt for i tide og utide at gøre tilråb til taleren i forsamlingen, hvilket lejlighedsvist afstedkom irettesættelser fra formanden. Dertil kommer, at jeg i løbet af arbejdet med forhandlingerne i Den Grundlovgivende Rigsforsamling og de første to folketingssamlinger (1850 og 1850-51) endnu ikke en eneste gang er stødt på, at Grundtvig har støttet, at debatten skulle afsluttes – en fordring, der ellers jævnlige stilles i Rigsdagen. Det var tanken, at det frie ord måtte få plads i forsamlingen, indtil alle, eller i hvert fald han selv, havde talt ud.

Litteratur

Værker af Grundtvig

- (1848), *Danskeren*, København, i kommission hos F.H. Eibe (som udgivet i *Grundtvigs Værker*: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/22779/0#>.)
- (1849), *Danskeren*, København, trykt hos J.D. Quist (som udgivet i *Grundtvigs Værker*: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/25136/0#>.)
- (1850), *Danskeren*, København, trykt hos J.D. Quist (som udgivet i *Grundtvigs Værker*: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/28360/0#>.)
- (1851), *Danskeren*, København, trykt hos J.D. Quist (som udgivet i *Grundtvigs Værker*: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/29851/0#>.)
- (1825), *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiae Dr. H. N. Clausen*, København, Wahlske Boghandlings Forlag (som udgivet i *Grundtvigs Værker*: <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/1890/0#>.)

Værker af andre forfattere

- Andersen, Poul (1940), *Grundtvig som Rigsdagsmand og andre Afhandlinger*, København, Gyldendalske Boghandel.
- Begtrup, Holger (1909), *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter*, bd. 10, København, Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* (1848-49), København.

- Birkedal, Vilhelm (1870), *'Grundtvigianismen' og 'Det forenede Venstre'*, Odense, Miloske Boghandel.
- Bjørn, Claus (2007), *Grundtvig som politiker*, udg. af Thorkild C. Lyby, Frederiksberg, Anis.
- Brandes, Edvard (1889), *En Politiker*, København, P.G. Philipsens Forlag.
- Christensen, Georg og Koch, Hal (1948), *Værker i Udvalg*, bd. 5, København, Gyldendal.
- Dam, Poul (1983), *Politikeren Grundtvig*, Aarhus, Aros.
- Damsholt, Tine (1995), 'Jeg er en gammel Royalist, det ved De nok'. Elementer i Grundtvigs politiske tænkning, i: *Grundtvig Studier 1995*, 140-162.
- Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende*
- Fædrelandet*
- Hammerich, Frederik (1875), *Grundtvig og det forenede Venstre*, København, Gyldendal.
- Holm, Anders (2019), *Grundtvig. En introduktion*, Aarhus, FILO.
- Kondrup, Johnny (2008), *Forslag til retningslinjer for en udgave af N.F.S. Grundtvigs trykte skrifter*, upubliceret notat.
- Kraft, Jens. E. (1863), *Norsk Forfatter-Lexicon 1814-1856*, Christiania, Johan Dahl's Forlag.
- Lindberg, Niels (1876), *Grundtvigs politiske Stade*, Odense, R. Nielsen.
- Matthiesen, Rasmus Skovgaard og Hoyer, Sofie Buch (2022), Al sport er politisk. Grundtvig ville tage kampen op i Qatar, i: *Kristeligt Dagblad* 26. november, 10.
- Morgenposten*
- Møller, Erik (1950), Grundtvig 1848-50, i: *Grundtvig Studier 1950*, 57-95.
- Møller, Jes Fabricius (2015), Grundtvigs betydning for samfundet, i: *Grundtvig Studier 2015*, 103-130.
- Møller, Jes Fabricius (2019), *Grundtvigs død*, Aarhus, Aarhus Universitetsforlag.
- Neergaard, Niels (1892), *Under Junigrundloven. En fremstilling af det danske folks politiske historie fra 1848 til 1866*, bd. I, København, P.G. Philipsens Forlag.
- Olsen, Eigil (1949), Rammen om rigsdagens arbejde, i: Frisch, Hartvig m.fl. (red.), *Den Danske Rigsdag 1849-1949*, bd. IV, København, J.H. Schultz Forlag, 271-296.
- Registrant over N.F.S. Grundtvigs papirer* (1957-64), København, Grundtvig-Selskabet og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

- Rigsdagstidende 1850* (1850), Forhandlingerne paa Folkethinget, København, trykt hos Bianco Luno.
- Rigsdagstidende 1850-1851* (1850-51), Forhandlingerne paa Folkethinget, København, trykt hos Bianco Luno.
- Rønning, Frederik (1913), *N.F.S. Grundtvig. Et Bidrag til Skildring af dansk Åndsliv i det 19. Århundrede*, bd. 4, del 1, København, Det Schönbergske Forlag.
- Thaning, Kaj (1949), Grundtvig og Den Grundlovgivende Rigsforsamling, i: *Grundtvig-Studier 1949*, 35-73.
- Thorsen, Svend (1947), *Danmarks Rigsdag*, København, Fremad.
- Wendel-Hansen, Jens Lei (2022a), Alle vil være på hold med Grundtvig, i: *Weekendavisen* 9. december, sektionen *Ideer*, 12.
- Wendel-Hansen, Jens Lei (2022b), Den politiske Grundtvig: Fra kværulant på Christiansborg til orakel på Vartov, i: Martinsen, Lone Kølle (red.), *Den store mand. Nye fortællinger om Grundtvig*, København, Gads Forlag, 132-151.
- Wendel-Hansen, Jens Lei (2023), Life, unity and the pursuit of enlightenment. Grundtvig and the Danish constitution, i: *Journal of Constitutional History*, bd. 46, nr. 2, 109-141.
- Wendel-Hansen, Jens Lei (2024), *Grundtvig og Grundloven*, Aarhus, Aarhus Universitet.

Hjemmesider

- Danske Taler – den levende talesamling*, Danske Taler: <https://www.dansketaler.dk>.
- e-folketingstidende*, Folketinget: <https://www.folketingstidende.dk/da/e-folketingstidende>.
- Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* (1848-49), bd. 1, trykt hos Bianco Luno (som udgivet digitalt af Det Kongelige Bibliotek): <https://tekster.kb.dk/text/jura-texts-g01-root>.
- Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* (1849), bd. 2, trykt hos Bianco Luno (som udgivet digitalt af Det Kongelige Bibliotek) <https://tekster.kb.dk/text/jura-texts-g02-root>.